

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

דפנה לוי

תקציר

חללי היציבות של ההווה הם חללי בית הילדות, שהזיכרון והלא מודע שוהים בהם, טען הפילוסוף גסטון בשלאר, אולם מה אם בית זה הוא בית ילדות של בני מהגרים בעיר ישראלית צפופה וחבוטה מדעות קדומות? האומנם גם אז הבית משמש חלל יציבות? ומה בנוגע לעיר שסביבו, האם היא מרחב יציב או מערער? במאמר זה אבחן את מערכת היחסים בין הביתי לעירוני בשלושה רומנים שראו אור בעשור האחרון, אשר גיבוריהם גדלו בשנות השבעים בעיר המהגרים בת ים. תיאורי הבתים המיוצגים בספרות נמשכים מן העבר, ובכללו כינון הבית של מי שנתלשו ממולדתם אל עבר החיים הבוגרים בהווה. על הווה זה מוקרן העתיד הצפוי של הריסת הבית, מאחר שבפועל צפויה בבת ים בשנים הקרובות תנופת התחדשות עירונית. ניתוח ייצוגי המרחב ביצירות הספרותיות יאפשר לעמוד על דמיון הסביבה העירונית ולחבר את חקר העירוניות עם חקר הספרות. באמצעות תזת שלושת המישורים של גבריאלי צורן אעמוד על בניית המרחב העירוני ושחזורו בטקסט הספרותי ואשאל אם הייצוג שלו תומך בהריסה או מצדד בשימור העירוני.

מילות מפתח: הגירה, התחדשות עירונית, מזרחיות, מרחב בספרות, סטיגמה

'חובתיה': משיכונים למגדלים

בסוף שנות השישים של המאה ה-20 הייתה בת ים אחד היישובים העירוניים הצפופים בארץ, יותר מתל אביב, מרמת גן, מחולון ומבני ברק. בשנת 1970 היא דורגה במקום השלישי בארץ אחרי תל אביב וירושלים בהיקף הבנייה הפרטית, ובשנות השבעים גברה הבנייה הפרטית על זו הציבורית, ובת ים הייתה כר פורה לפעילות קבלנים.¹ ענף הבנייה בעיר הונע משילוב בין היוזמה הפרטית של קבלנים מקומיים ובין הנהגת העיר שביקשה למנוע קיפאון דמוגרפי באמצעות פנייה לקהלים חדשים תוך כדי מתן הקלות של ממש

1 ניר כהן, 'נגיף בלתי מסוכן? פיתוח עירוני בבת ים 1950-1993', מחקר עבור עיריית בת ים, בת ים 2011, עמ' 46.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

למגזר הבנייה הפרטי. היחסים הקרובים בין הקבלנים הפרטיים ובין מנהיגי העיר זיכו אותה בתואר הספק מחמיא ספק מאשים 'עיר של קבלנים'². לדברי ניר כהן, העיר שימשה בשנות השבעים והשמונים כלי משחק בידי קואליציית צמיחה מקומית שחברו בה משקיעי נדל"ן, ספסרי קרקעות וקבלנים שהפעילו מסכת רציפה של לחצים על ההנהגה המקומית.³ יזמי הפיתוח ראו בעיר סחורה נושאת רווח ופעלו בלי לאות למימוש חזונם. היחסים בין שליחי הציבור ליזמים הביאו לדבריו להידרדרותה הפיזית והתדמיתית של העיר.

אולם ההידרדרות של בת ים נבעה גם ממחסור תקציבים עם צמצום חלקן של ההכנסות המועברות מן השלטון המרכזי לרשויות ועם מחסור מובנה בשטחים מניבים. צירוף הנסיבות גרם הזנחה בעיר – הן במרחב והן בחברה. מי שיכול עזב את העיר, ונותרה בה אוכלוסייה חלשה ונזקקת. אי-השוויון בין בת ים לערים אחרות הלך והתבסס עם תדמית שלילית לעיר, ובכללה פחד מאלימות. תהליך זה משקף מגמה רחבה שרווחה בערים ובשכונות מוחלשות גם בארצות הברית. לדברי שרון זוקין,⁴ משנות השישים התהווה קו פרשת מים בתחום המיסוד של הפחד עירוני. במקום לתמוך במדיניות הממשלה לצמצום העוני, למיתון התחרות האתנית ולשילוב של כל התושבים במוסדות ציבוריים משותפים, בחרו האמריקנים, וגם הישראלים, לכוון את פחדי היום-יום שלהם לרחובות עירוניים בשכונות ובערים מוחלשות, שהוגדרו לא בטוחים.

האשמה בהידרדרות המרחב נתלתה בתקשורת לעתים קרובות לא במגמות הכלכליות או התכנוניות בהובלת הממשלה ורשויותיה אלא בתושביה המוחלשים של העיר. בשל כך דבקה סטיגמה בבת ים, הפריפריה של המטרופולין, שחיו בה בעיקר מזרחים מהמעמד הבינוני הנמוך. הסטיגמה נסמכה על הקישור של גורמים שונים בין האוכלוסייה החדשה של מהגרים מארצות האסלאם, רמתה החברתית-כלכלית והתגברות הפשיעה המקומית, אף על פי שרוב מעשי הפשיעה בעיר באותן שנים היו קלים יחסית, ולא נבדלו בהיקפם מערים אחרות.⁵ בשיח התקשורת התקופתי הועמדו יחסים דיכוטומיים בין תל אביב לבת ים, בין בני הטובים ובין משפחות המצוקה, בין הבורגנות שהלכה והתהוותה בחברה הישראלית ובין מי שלא היה חלק ממנה.⁶

הסטיגמה שיוחסה לבת ים עלתה בקנה אחד עם מאבקה של קבוצת העילית הישראלית לשמר את מעמדה. אין זה מקרה שבאמצע שנות השמונים החל שיח על אודות העיר

2 שם, עמ' 40.

3 Nir Cohen, 'Territorial Stigma Formation in the Israeli City of Bat Yam, 1950-1983: Planning, People and Practice', *Journal of Historical Geography*, 39 (2013), pp. 113-124

4 Shron Zukin, *The Culture of Cities*, Blackwell, Oxford 1995, pp. 38-39

5 כהן, 'נגיף בלתי מסוכן?', עמ' 52.

6 Efrat Eizenberg and Nir Cohen, 'Reconstructing Urban Image through Cultural Flagship Events: The Case of Bat-Yam', *Cities*, 42 (2015), pp. 54-62

הלבנה תל אביב. סיפור העיר הלבנה נוצר ככל הנראה לא רק מול יפו, 'העיר השחורה',⁷ כמו שהגדיר זאת שרון רוטברד, אלא גם מול 'חובתיה' – כינוי הגנאי שדבק בפריפריה של תל אביב - חולון ובת ים. מטרתו הייתה למנוע מן ה'חובתים', תושביה, להיכנס לעיר הלבנה ולמועדוניה. ההשחרה או ההשחמה של בת ים, העיר שהוקמה עוד בשנות העשרים על החולות הלבנים מדרום לפרדסים של יפו, הזינה את הלובן של תל אביב ואפשרה את 'מרכוז' בשיח הישראלי. הגעת העולים הרבים בשנות התשעים מברית המועצות לשעבר לבת ים לא שינתה זאת.

זהו הרקע ההיסטורי לשילוב בין דירוג הצפיפות הגבוה של העיר ובין הדירוג הנמוך ביותר במדד איכות החיים בקרב הערים הגדולות בישראל כיום.⁸ תושבי בת ים עומדים בראש כל מדדי העוני לעומת הממוצע במטרופולין תל אביב ובארץ.⁹ מרבית אוכלוסיית העיר נתמכת, ויש בה הריכוז הגבוה ביותר בישראל של אוכלוסייה מבוגרת. אחוז המהגרים בה כפול מן הממוצע הארצי.¹⁰ בנייני המגורים בעיר ישנים, בלויים ואינם מתוחזקים כראוי, ונקבע שרבים מהם מסוכנים.

בתנאים של הידרדרות פיזית וחברתית מתמשכים בעלי הבתים בבת ים, עם הרשות המקומית, מוכנים בעשור האחרון לאמץ את כלי ההתחדשות העירונית. חוקרים עמדו על כך שהזנחה גורמת לתושבים לקבל את רעיון הפיתוח ולהצדיק הריסה.¹¹ עם ההידרדרות נחלשת ההתנגדות שלהם לתכניות הפיתוח מחדש, מתערער הקשר שלהם למקום, ונותרים תושבים מעטים שיכולים להיות אופוזיציה – דינמיקה זו כונתה בספרות 'פניו' על ידי הזנחה.¹² ולא זו בלבד אלא שתושבי העיר רואים בהתחדשות העירונית שיפור ניכר בתנאי חייהם. הם צפויים ליהנות מבניין חדש או משופץ, ממעלית, ממרחב מוגן דירתי (ממ"ד), מהרחבה של הדירה ומהעלאת ערכה.¹³ גם נבחרי הציבור בעירייה רואים בהתחדשות העירונית דרך לשיפור המרחב הבנוי, למשיכת אוכלוסייה חזקה וליצירת הכנסה לקופה העירונית.

- 7 שרון רוטברד, **עיר לבנה, עיר שחורה**, בבל, תל אביב 2005.
- 8 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן: למ"ס), 'מדד איכות חיים בערים הגדולות', 2019, <https://tinyurl.com/3cezx8tk>. כל הפריטים מן המרשתת אוחרו ב-14.8.2022.
- 9 למ"ס, 'שנתון סטטיסטי לישראל', 2020, <https://tinyurl.com/4s8rkk2r>.
- 10 יצחק שנוור ושמואל באר, 'בני 65+ בישראל שנתון סטטיסטי 2018', מכון ברוקדייל, 2018, <https://tinyurl.com/2uhe337v>.
- 11 Edward G. Goetz, *New Deal Ruins: Race, Economic Justice, and Public Housing Policy*, Cornell University Press, Ithaca, NY 2013
- 12 Michael Darcy and Dallas Rogers, 'Place, Political Culture and Post-Green Ban Resistance: Public Housing in Millers Point, Sydney', *Cities*, 57 (2016), pp. 47-54
- 13 דפנה לוין ומירב אהרון-גוטמן, 'דור המינוף העצמי: לקראת מפנה בדיון החברתי על התחדשות עירונית בישראל', **תיאוריה וביקורת**, 55 (2022), עמ' 73-99.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

בת ים 2020. צילום: רועי בושי

לכן בת ים היא העיר המובילה כיום בהתחדשות עירונית בישראל.¹⁴ השינויים הצפויים להתרחש בעיר בשנים הקרובות הם בקנה מידה ובהיקף שלא נראו בישראל עד כה.¹⁵ עשרות אלפי דירות בבעלות פרטית ברחבי העיר עתידות להיהרס, ובמקומן ייבנו דירות חדשות בבניינים גבוהים.¹⁶ מציאות זו מעלה שאלה בנוגע לשינוי בתפיסת המונח 'בית' בקרב תושבי העיר.¹⁷ בהתחדשות העירונית בעלי הדירות נהיים משקיעים ועורכים את השיקולים בנוגע למגוריהם, לפי מגמות תמחור הנכס והסחרה.¹⁸ הבית אינו נחשב עוד בהכרח ביטוי לציבות, לביטחון ולשייכות, אם היה מעודו כזה, אלא הוא מגנט להשקעה, מקור להכנסה ותחליף לפנסיה.¹⁹

שלושת מישורי הבית – לפי גישותיהם של צורן ושל בשלאר

את הבית הבת-ימי אחקור באמצעות עיון בשלושה רומנים שעלילתם מתרחשת בבת ים ושנכתבו בעשור האחרון בידי סופרים בת-ימים (לשעבר): אליהו מחפש אהבה²⁰ מאת בעז גאון, צעקה הפוכה²¹ מאת סלין אסייג וישראל הרפד²² מאת יגאל גודקוב. גיבורי שלושת הרומנים גדלו בבת ים בשנות השבעים להורים מהגרים, והסיפור שלהם כרוך בעיר המהגרים ההולכת ומשתנה.

ניתוח ייצוגי המרחב ביצירות ספרותיות מאפשר התחקות מסוימת אחר התודעה הקיבוצית של בת ים. העיסוק במרחב מצליח להביא לדיון משותף יצירות שונות שלא היו מצטרפות זו לזו בהקשר אחר.²³ לדברי חן בריצחק, זהו 'המדומיין המרחבי' – האופן

- 14 הילה צאון, 'מתחדשות: הערים שישנו את פניהן בשנים הקרובות', ידיעות אחרונות, 1.12.2020.
- 15 Daphna Levine, Shai Sussman, and Meirav Aharon-Gutman, 'Spatial-temporal Patterns of Self-Organization: A Dynamic 4D Model for Redeveloping the Post-zoning City', *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 49, 3 (2022), pp. 1005-1023.
- 16 ינון גבע וגלעד רוזן, 'תוצאות חברתיות-מרחביות של מיזמי "פינוי-בינוי": בתים מבפנים', תכנון, 16, 1 (2019), עמ' 201-224; נאוה קיינר פרסוב, 'שינוי פרדיגמה בחידוש עירוני בישראל: ממגור העוני לחידוש מלאי המגורים הבנוי בדרך של עסקה כלכלית', שם, 18, 1 (2021), עמ' 60-90.
- 17 לוין ואהרון-גוטמן, 'דור המינוף העצמי'.
- 18 Ray Forrest and Yosuke Hirayama, 'The Financialization of the Social Project: Embedded Liberalism, Neoliberalism and Home Ownership', *Urban Studies Journal Limited*, 52, 2 (2015), pp. 233-244.
- 19 David Madden and Peter Marcuse, *In Defense of Housing. The Politics of Crisis*, Verso Books, London 2016.
- 20 בעז גאון, אליהו מחפש אהבה, כנרת זמורה ביתן, מודיעין 2017.
- 21 סלין אסייג, צעקה הפוכה, אחוזת בית, תל אביב 2014.
- 22 יגאל גודקוב, ישראל הרפד, חבצלת החוף, תל אביב 2012.
- 23 חן בריצחק, 'מרחב מעורב: ייצוגי העיר חיפה בספרות העברית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2018.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

שהחברה תופסת את המרחב שהיא מתנהלת בו,²⁴ או ה'מדומיין העירוני' – התמונה הקוגניטיבית שלנו בנוגע למקומות שאנו חיים בהם.²⁵ השיטה מתמקדת באפיון המקום המדומיין בעת חקירת היצירה הספרותית²⁶ ומכונה גאו־פרשנות.²⁷ מטרתי במאמר לחבר בין המרחב לספרות כדי לתרום לשני התחומים – המחקר העירוני והמחקר הספרותי. לצורך כך אתמקד בניחות הציר המרחבי בית-עיר בשלושת הרומנים שבחרתי. חשיבות העמידה על ציר זה רבה במיוחד במקרה של בת ים, בתור עיר שעומדת לפני שיפוץ, פינוי, הריסה ובנייה. עיר שמרבית תושביה – מהגרים ובני מהגרים – חווים או יחוו הסחרה של ביתם. הבתים מיוצגים בספרות לאורך תקופה, מן העבר, ובכללו כינון הבית של מי שנתלשו ממולדתם, אל ההווה שעליו מוקרן העתיד, שסופו הפיזי הצפוי הוא בהריסת בית. באמצעות הניתוח של ייצוג המרחב בספרות אעמוד על ייעודו של המרחב העירוני – להריסה או לשימור.

לצורך הבנה של תפיסת המרחב בטקסטים הספרותיים נייעזר בתאוריה שפיתח גבריאל צורן.²⁸ צורן ביקש לראות כיצד המרחב מצטייר בטקסט וכיצד הוא מתפקד בתוכו או איך המרחב משמש את הטקסט. המאפיין את המרחב יותר מכול הוא היותו ארגון של בזמניות מוחלטת, של קיום יחד, קיום שאינו נחצץ בזמן.²⁹ אולם קיום הזמן וארגונו גלויים בטקסט, ואילו קיומו של המרחב ברור ומובהק הרבה פחות, ואין משמעות אחת בסיסית ומקובלת שאפשר להבין בה את המונח 'מרחב' בטקסט. לעתים המרחב מציין את הסדר הקיים בטקסט או הסדר בעולם, ולעתים הוא ישותו הפיזית והגרפית של הטקסט הלשוני עצמו.³⁰ כדי לנסח שיטת מחקר הבחין צורן בין המרחב הסמיוטי של הטקסט, ששם המרחב הוא הדגם ליחסים הטקסטואליים ברובד המבע, ובין זירת ההתרחשות – הנוף או הרקע, דהיינו חומר המציאות המיוצג בטקסט, ובו מכלול מקומות ההתרחשות של העלילה. את הרובד השני הוא מבקש לנתח. מדובר בשחזור של העולם שהקורא בונה, שכן העולם בטקסט אינו קיים כשלעצמו אלא הוא שורה של אפשרויות שהקורא מממש בתהליך הקריאה. השחזור נעשה באמצעות הרציפות הסמנטית של הטקסט, ובכלל זה אירועים, מקומות ותכונות שמתייחסים לשדה האזכור החיצוני לטקסט, כלומר לעולם הממשי.³¹

24 שם.

25 Andreas Huyssen (ed.), *Other Cities, Other Worlds: Urban Imaginaries in a Globalizing Age*, Duke University Press, Durham and London 2008

26 דפנה לזין, *המרחב השלישי: מרכז ופריפריה בספרות ישראלית*, רסלינג, תל אביב 2016.

27 Robert Tally Jr and John Drakakis, *Spatiality*, Routledge, London 2013

28 גבריאל צורן, *טקסט עולם מרחב: דרכי ארגונו של המרחב בטקסט הסיפורי*, מכון פורטר והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1997.

29 שם, עמ' 17.

30 שם, עמ' 76. ראו גם: עודד מנדה לוי, 'לקרוא את העיר', 21.9.2014,

<http://odedmendalevy.blogspot.com/2014/09/9.html>

31 צורן, *טקסט עולם מרחב*, עמ' 33.

צורן גזר שלושה מישורים של ארגון המרחב בטקסט: המישור הטופוגרפי – המרחב כישות קבועה; המישור הכרונוטופי – המרחב-זמן, הארגון שהתרחשויות ותנועות אשר מניעות את העלילה מטילות על המרחב; והמישור הטקסטואלי – הארגון שנובע מן העובדה כי הוא מסומן בתוך טקסט לשוני. שלושת המישורים מתייחסים לעולם המשוחזר, ואפשר לראות בהם שלוש דרגות של שחזור: ממישור הארגון הטקסטואלי שתבניות הארגון של הטקסט הלשוני נשמרות בו, דרך המישור הכרונוטופי שהעולם המשוחזר כפוף בו לארגון עלילת הטקסט, עד המישור הטופוגרפי – דרגת השחזור הרחוקה ביותר – שהעולם נתפס בה כקיים לעצמו, על ארגונו ה'טבעי', במנותק מן הארגון המוטל עליו בטקסט הלשוני ובעלילה.³²

בעצם החלוקה לשלושת המישורים צורן מדגיש כי הוא משלב בין שתי אופוזיציות שאינן זהות זו לזו (האופוזיציה מרחב-זמן לעומת האופוזיציה אונטולוגי-הכרתי): האופוזיציה הראשונה קשורה ליחס שבין חלל לזמן, אשר המרחב בה נחשב ישות קבועה (מישור הארגון הטופוגרפי), ומנגד – המרחב מאורגן באמצעות מאפיינים של זמן, בין שהוא הזמן בעולם (במישור הכרונוטופי) ובין שהוא הזמן של הטקסט (במישור הטקסטואלי). האופוזיציה השנייה היא בין הארגון במישור האונטולוגי של המרחב המשוחזר (המישור הטופוגרפי והמישור הכרונוטופי, העוסקים שניהם במה שיש בעולם) ובין הארגון במישור ההכרה, המישור הטקסטואלי, שהמרחב מאורגן בו באמצעות זיהוי דמות בסיפור של דובר או של קולט, הבאה לידי ביטוי בלשון.³³

שני המישורים – הטופוגרפי והכרונוטופי, אשר שייכים לתחום האונטולוגי של הטקסט – נבחנים זה מזה. המישור הטופוגרפי הוא מעין מפה של המרחב, ובכללה ארגון של המקומות המיוצגים והיחסים ביניהם. לעומת זאת, המישור הכרונוטופי כרוך בתנועה ובפעולה המתקיימות בתוך העלילה. ראיית המרחב במישור התנועה נעשית במונחים של שדה כוח, רשת של צירים בעלי כיוונים וצביון מוגדרים.

הגישה המבנית של צורן תעמוד לנגד עינינו בעת ניתוח המרחב בטקסטים הספרותיים, אולם אין היא כשלעצמה מספקת הבנה מעמיקה של משמעות הציר בית-עיר, שאנו מתמקדים בו. לצורך כך נתייחס למחקרו של הפילוסוף גסטון בשלאר (Bachelard),³⁴ אשר אפשר לומר עליו כי גישתו שונה בתכלית מזו של צורן. בעיני בשלאר, המרחב המשמש את בני האדם הוא בעיקרו של דבר מרחב ההזיה והחלום, והוא מתואר בתמונות דמיוניות של מקומות סגורים ומוגנים. הדימויים של מקומות אלה מבטאים לדעתו הרגשה של מוגנות והשתייכות לעולם. יחידת הדיון בתאוריה של בשלאר היא דימוי מרחבי אוטונומי של מושא או של מקום (בית, קן, פינה וכולי), והמרחב בא לידי ביטוי מלא באמצעות הדימויים היחידים.³⁵

32 שם, עמ' 81.

33 שם, עמ' 87.

34 גסטון בשלאר, הפואטיקה של החלל (תרגמה מצרפתית מור קדישזון), בבל וידיעות ספרים, תל אביב 2020.

35 צורן, טקסט עולם מרחב, עמ' 70.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

בספר **הפואטיקה של החלל בשלאר** מציע מחקר פסיכולוגי שיטתי, והוא מכנה אותו 'טופו-אנליזה' של אתרי החיים האינטימיים ושל האופן אשר הזיכרונות ממוקמים בו. במחקר הוא מראה שהבית הוא אחד מכוחות התכלול והמשך הגדולים ביותר למחשבותיו, לזיכרונותיו ולחלומותיו של האדם. הבית הוא מהות של ביטחון, פרטיות ויציבות.³⁶ בעיני בשלאר, 'חללי היציבות של ההווה' הם חללי בית הילדות, אשר הזיכרון והלא מודע שוהים בהם. שם 'הזיכרונות נייחים, וככל שהם ממוקמים טוב יותר בחלל, כך הם איתנים יותר'.³⁷ אולי עמדה זו בנוגע לבית אנכרוניסטית, אך יש בה ערך כאשר אפשר להעמיד אותה על ציר של יחסים בין המוגן (חיובי) ללא מוגן (שלילי) ובין הבית לסובב אותו.

אם כן, אני מציעה לבחון את היחסים בין הבית לעיר על בסיס הניגוד בין המוגן והבטוח לפרוץ וללא יציב, כמו שהם באים לידי ביטוי בייצוגים של המרחבים ברומנים. תוצאות הניתוח הזה מייצרות מדרג בין הרומנים. **באליהו מחפש אהבה** הבית והעיר אינם מגנים (יחס שלילי-שלילי); **בצעקה הפוכה** הבית אינו מגן, אך העיר מגנה (יחס שלילי-חיובי); ו**אילו בישראל הרפד** הן הבית מגן והן העיר מגנה (יחס חיובי-חיובי).

כדי להרחיב את הבנת המרחב כמערכת היחסים בין הביתי לעירוני נשאל מצורן את שיטת המישורים. המישור הטופוגרפי יסייע לנו לעמוד על טיב האתר העירוני המשוחזר – העיר בת ים על בתיה, רחובותיה ושכונותיה. המישור הכרונוטופי ישקף את תפיסת הבית והיחסים בין הבית לעיר כמו שמצאתי אותם על הציר מגן או לא מגן. מבחינת המישור הטקסטואלי אתיחס לאופן המסירה של היחסים בין הביתי לעירוני באמצעות רצפי הזמן ונקודת המבט של הדוברים. על כך אוסיף את המשמעות הנבנית מתוך שלושת המישורים, דהיינו התוצאה המתקבלת במרחב ומגדירה את היחס אל עתיד העיר. אפשר להציג זאת כך:

טופוגרפי - זירת ההתרחשות	כרונוטופי - יחס בין הבית לעיר	טקסטואלי - יחס בין העבר להווה, נקודת המבט של הדובר	משמעות טופוגרפית - תוצאה מרחבית
בתיים	יחס שלילי-שלילי	ניגודיות	הריסה ובנייה
בתיים	יחס שלילי-חיובי	ריבוי נקודות מבט	שימור, זיכרון
בתיים	יחס חיובי-חיובי	זרימה	התנגדות למגדלים

כך, **באליהו מחפש אהבה** בחינת המרחב מושתתת על אפוזיציה בינרית (במישור הטקסטואלי) של עבר ילדי והווה בוגר, אז והיום, שם וכאן. כעסו של הגיבור על הבית ועל העיר שגדל בה, שלא הגנו עליו (המישור הכרונוטופי), מניע את העלילה. לכן התוצאה במרחב (המשמעות הטופוגרפית) תהיה הריסת השכונה ומחיקת העבר. **בצעקה הפוכה**, המעברים וריבוי הגופים והזמנים (המישור הטקסטואלי) בין הילדות להווה שההורים

36 שם, עמ' 53.

37 בשלאר, **הפואטיקה של החלל**.

מזדקנים בו, שוזרים את העבר העירוני לתוך ההווה. העיר מיוצגת כמגנה ומכילה, ואילו הבית מאופיין בתלישות ובבדידות (הציר במישור הכרונוטופי). ריבוי נקודות המבט מציב את התוצאה במרחב (המשמעות הטופוגרפית) ככזה הראוי לזיכרון וחקירה מתמשכת. בישראל הרפד אין מתוארת ילדות בבת ים, אלא מתואר הווה של חיים בוגרים בדירת שיכון ליד מגדלים. הבית והשכונה, המאופיינים בקהילתיות ובתמיכה הדדית, מנוגדים למגדלים המנוכרים על קו החוף (המישור הכרונוטופי). ההתמקדות בהווה ובקו האופק הפתוח אל הים (במישור הטקסטואלי), מכוונים לתוצאה שונה במרחב: קבלת העיר ורצון לשמרה. כעת אציג בפירוט את ניתוח שלושת הרומנים.

פינוי-שיקום-בינוי

ברומן אליהו מחפש אהבה מאת בעז גאון משנת 2017, הפיתוח העירוני, כלומר הריסת הבית ובנייתו מחדש, הוא המניע לעלילה. במובן זה, לא זו בלבד שהמרחב הוא תוצר של אירועים ושל תנועות בטקסט, לפי המישור הכרונוטופי, אלא שמבחינת העלילה שרשרת האירועים מביאה לכלייתו ולהריסתו של המרחב המיוצג. כלומר ברומן זה המרחב אינו מקום רקע להתרחשות העלילה אלא הוא הנושא המרכזי.

הרומן מסופר מנקודת מבט של אליהו, בת ימי יליד שנות השבעים, בן למהגרים מיוון, ש'עשו אותו' במלון בת ים בלילה יחיד ונטול כוונה. בנערותו של אליהו מת אביו בפתאומיות, ועם מותו מתגלה בגידתו של האב ואהבתו לאישה אחרת. תגלית זו משפיעה על אליהו ומניעה את מסלול חייו, שכן היא מקדמת את מיזם ההריסה של השכונה בפיתוח מקיף מחדש באמצעות חברה קבלנית בשם חמציץ ייזום ופיתוח. בזכות המיזם אליהו מצליח לצאת מהעיר, להקים משפחה, לרכוש וילה בצפון תל אביב, ללמוד באוניברסיטה משפטים ולהיות עורך דין מצליח.

בחלק הראשון של הרומן מתוארת ילדותו של אליהו ברחוב סירקין (אין רחוב אמתי כזה בבת ים) פינת ז'בוטינסקי. בתיאור עולם ילדותו הרחוב, השכנים וחוף הים הם חלק מן המתרחש בבית. העיר זולגת לתוך הבית, והבית זולג אל העיר ומרכיב את הרחוב הצפוף: 'חלפתי על פני בניינים שנצרכו והשחימו ברבות השנים, ושלאורך קירותיהם התנחשו צינורות ומרזבים, חוטי חשמל שחורים שעליהם התנפפה כביסה צבעונית, בעיקר בגדים תחתונים, גופיות מחוררות, חזיות מלמלה ודגלי ישראל קרועים, ומדי פעם גם דגלי יוון'.³⁸ בעיני בשלאר, 'הדמיון בונה "קירות" באמצעות צללים לא מוחשיים, מתנחם באשליות של הגנה – או להפך, רועד מאחורי קירות עבים, מטיל ספק בביצורים היציבים ביותר',³⁹ ואילו תיאור בית הילדות ברומן אליהו מחפש אהבה משקף הרגשה של חוסר הגנה. קירות הבית החיצוניים מלאים צינורות, מרזבים, חוטי חשמל וכביסה. מאפיינים אלה אינם יציבים

38 גאון, אליהו מחפש אהבה, עמ' 12.

39 בשלאר, הפואטיקה של החלל.

או מקובעים כמו קירות הבניין, אך הם מטפסים וחודרים לתוך הבית כמו נחשים, ועל כן מערערים אותו ומטילים בו ספק.

ולא זו בלבד אלא שלדירת המשפחה, המצויה בבניין בתימי שנבנה בשלהי שנות השישים, יש מרפסת קטנה, מעין כלוב, 'כמו לסת תחתונה של בולדוג, שפיו כוסה בסורגים מעוקלים כדי להפוך למסוכן פחות'.⁴⁰ בדימוי זה נרמז שהבית מסכן חיים. הרגשת אי-היציבות מועצמת באמצעות השימוש בדימוי של עשן, מאפיין נדיף ולא יציב, שטמונה בו סכנה (אין עשן בלי אש). המרפסת נמצאת מעל תחנת אוטובוס, ש'עישנה על המדרכה מתחת לבית כל הימים למעט שבת, שאז עישנו שם שכנים שנלחמו בשמש המייבשת במים קרים, באבטיח פרוס, בבירות ובגרעינים'.⁴¹ העשן החודר מן הרחוב לבית תומך בהרגשה שאין הבית מגן על הילד מפני העולם החיצוני. אפילו מאפיינים כמו אבטיח, בירות וגרעינים, שעשויה להיות להם משמעות חברתית חיובית של חיי שכנות, נחווים כאיום על הבית וכרוכים במלחמה של השכנים בשמש. תריסי הפלסטיק של המרפסת המתוארים בבית הילדות הם מאפיין מוכר מאוד במרחב העירוני הישראלי. הם חלק מחוויה קיבוצית ישראלית והיה אפשר לתארם תיאור נוסטלגי, אולם כאן הם נותרים לרוב מוגפים כדי שהעשן מתחנת האוטובוס לא יחדור לתוך הבית. במובן זה, הם משמשים חוצץ, אך בחציצה כזו אין הבטחה להגנה.

התריסים נפתחים מפעם לפעם ברומן כדי לאפשר לילד להציץ לרחוב, לראות זוג מתעלס או דקירה באולר, ובעיקר כדי לצפות לאביו, שמרבה להיעדר בשל הליכותיו למאהבת שלו. בשלאר הציע לחקור את הבית המדומיין כישות אנכית של התודעה, מן המרתף עד עליית הגג, ואולם הבית המדומיין בבת ים, בית דירות ישראלי רגיל, אינו יכול להציע כל ישות אנכית. במקום זאת הוא מתאפיין בממד אופקי, שהתודעה נעה בו מן הפנים החוצה דרך ממברנה של תריסי פלסטיק. התריסים מתווכים בין הפנים לחוץ, בין הבית לעולם, בין המקום המוגן לסכנה, אולם מאחר שאין הם יציבים, אלא הם עשויים מפלסטיק ואפשר להזיזם, הם אינם מגנים אלא מאפשרים חדירה של כאב לתוך מהות הבית. הלכלוך והרעש מבחוץ אפילו אחראים במידת-מה לחוסר היכולת לשמור על אחדות התא המשפחתי שבפנים.

בתוך הדירה הקטנה נקבעים הגבולות והתפקידים לאביו, לאִמו ולו: 'בבית הזה גרו אנשים, דישדשו לכאן ולשם, כשכל אחד מהם מבקש לחצוב בו לעצמו פינה מבודדת';⁴² אלה מופרים עם הפתיחה של התריסים לרווחה במוצאי שבת נדירים. ברגע הפתיחה יש הסתרה (של הבגידה של האב באשתו) ומוצג לרחוב מצג שווא של זוגיות: 'חלון המרפסת היה אז פתוח כולו, והיה בא אל הדירה משב רוח משכר של חוץ, ואנשים, וכוכבים, ובירה, וריח ביוב היה מתערבב עם ניחוחות פרי הדקל [...] והם היו רוקדים כך זה לצד זה, וזה סביב זה, מבלי לגעת, כמנהג היוונים. אבא היה מסתכל עלי מדי פעם, קורץ ואומר: "איזה הורים דפוקים יש לך"'.⁴³

40 גאון, אליהו מחפש אהבה, עמ' 14.

41 שם, עמ' 14-15.

42 שם, עמ' 16.

43 שם, עמ' 16-17.

על כן הרס הבית והשכונה אינו מעורר כל הרגשת אבדן וצער בגיבור. תיאור בית הילדות למעשה מקדם לקראת הפיגוי ומצדיק את ההריסה. הפירוק העתידי הפיזי של הבית מתחיל, מבחינת הגיבור, בחוסר היציבות של דירת ילדותו, שהעיר חודרת אליה. הנחשים, העשן, התריסים ומצג השווא של ריקוד ההורים מטרימים כולם את הקבלה, שלא לומר התשווקה, של הגיבור למחיקת הבית. מבחינת העלילה, עם מות האב החברה הקבלנית מקדמת יוזמה להריסתה של השכונה. מי שמסייע להחזית את תושבי השכונה על ההסכמים עם החברה ולמעשה 'מכר אותה נתחים-נתחים'⁴⁴ הוא אליעזר, בעלה של פלורה, אהובת אביו של אליהו, שרוצה לעזוב את השכונה ('אין טעם בכלל לגור בשכונה הזאת') כדי להגן על כבודו: 'למה יש לו איזה קשר לחברת בנייה גדולה בשם "חמציץ", שמחלקת פיצויים למי שמעוניין להתפנות':

העווארים האלה נראה להם שמהשכונה הזאת עוד יצא משהו. כאילו מישהו שיש לו כסף באמת ירצה לגור בקומה ככה וככה מעל שכונה שהמדרכות שלה מתנדנדות, ולתמרים הנופלים מענפי עציה יש טעם של גומי, ושחוטי החשמל שלה קשורים מסביב לעמודי עץ וגזעי דקלים כמו חוטי כביסה מתרופפים בלי או עם קשר למשקל היונים שישבו עליהם דרך קבע, בהמתין לתושבי בת ים, שאפשר לחרבן להם על הראש.⁴⁵

אליעזר משכנע את בני השכונה למכור מהר בטענה שרק כך הם יקבלו 'דירת לוקסוס כמו שהוא קיבל בנתניה',⁴⁶ אגב הפעלת לחצים מצד החברה הקבלנית, כי אם לא ימכרו, ירד ערך הדירה שלהם.

בקריאה ברומן מתברר שכל המקומות המתוארים בו עומדים להיהרס. כך, על פי תכנית הפיגוי-בינוי, תוחלף הספרייה בגן ציבורי משותף לדיירי רבי-הקומות החדשים, במקום הגן הציבורי יקום כותר פיס, ובמקום בנייני המגורים ייסלל כביש:

עוד מעט [...] השכונה הישנה לא תהיה בכלל, המדרכות המתנדנדות ייעקרו על ידי חמציץ, משאיות גדולות ישפכו אספלט רותח על הריסות הבתים, ולפי מה שאליעזר אומר, אז 'בכלל לא יהיה אפשר לעצור שם', אלא רק לנסוע 'דרך שם' אל מקום אחר, כאילו מה שהיינו תמיד, אני והיא וכל מי שגר בשכונה הישנה, היה לא יותר מהכנה לכביש שמחבר מקום אחד אל מקום אחר.⁴⁷

דמותו של אליהו בבגרותו היא של עורך דין מצליח שמגן על חברות הבנייה מפני תביעות פיצויים שבני שכונתו מגישים עשור לאחר הריסתה; בדיון בבית המשפט נמהלים לעגם של חברי ילדותו שסירבו לשחק איתו, הסיפור הלא פתור שלו עם אביו ורצונו העז להצליח כעורך

44 שם, עמ' 43.

45 שם, עמ' 27.

46 שם, עמ' 47.

47 שם, עמ' 55.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

דין. הניצחון, לדבריו, הוא על כל מי שגדלו בבתים חמים משלו. כמי שהצליח לצאת מהשכונה ומהעתיד שהוכתב לו אליהו נחשב לסיפור הצלחה של תהליך הפינוי-שיקום-בינוי:

עד כדי כך שהמגזין 'התאחדות בוני הארץ', המאגד את הקבלנים מפתחי ישראל ומשקמיה, ביקש ראיון איתי כמי 'ששיקם את עצמו מלמטה' והוכיח כי 'אין דבר שעומד בפני הרצון', למעט עצלות ותחושה אינטרסנטית של קיפוח מצד בניהם ובנותיהם של עולים, שקיבלו דירות מהמדינה כמעט בלי כסף וגם בלי היטלי השבחה. לעומת רוב אשכנזי הארץ, שנאלצו לבנות את בתיהם כמו עצמם, מכלום.⁴⁸

עם הניצחון המשפטי אליהו רואה בעצמו 'מנוף הטרקטור שהורס את בתי השכונה במתכוון, במקום ילד השוכב במיטתו וחושש מהיום שבו היא תיאכל על ידי מנוף טרקטורים ואני בין שינוי'.⁴⁹ בזמן שאליהו מחפש אהבה, כבוד ודרך להתעשר, גם ילדי המפונים 'שריפדו את הפסדם באשליית קיפוח במקום להכיר בעובדה שאבותיהם הקריבו אותם כמו כבשים לעולה, כדי לחיות את חייהם כפי שרצו'⁵⁰ מתעניינים רק ב'מה עוד אפשר למצוץ מה' 'חמציץ' האלה'.⁵¹

בסופו של דבר הרומן מציג דמויות שמונעות רק על ידי רצון לרווח ולהכרה. זהו 'אוסף של בני אדם שהקשר ביניהם רופף',⁵² ללא כל נוסטלגיה לבת ים, הרגשת קהילתיות או אחווה. מול העמדה המפוכחת של אליהו כלפי בני שכונתו, עורכת הדין מצפון תל אביב רואה בילדותו 'ילדות עממית, פשוטה וצנועה וצפופה ב'אנשים טובים', שבטח עזרו כמה שהם יכלו 'אחד לשני', כמו שפעם היה בארץ, בשנות החמישים, וכמו שעדיין קורה 'במדינות העולם השלישי ובשטחים הפלסטיניים ובשכונות ש'חמציץ' עדיין לא שיקמה אותן' עאלק'.⁵³ אך בעיני אליהו, זוהי אשליה מופרכת על מציאות בת-ימית שלא התקיימה מעולם. האשליה שעורכת הדין מדברת עליה נוצרה לתפיסתו במתכוון בזמן שחולקו הקרקעות במדינה חלוקה לא שוויונית למעמדות השונים: 'תביאי לי דונם בתל ברוך, מאמי' הוא אומר לה 'ואני מביא לך שלושה בניינים בבת ים, עלי'.⁵⁴ הוא מתנגד לייצג איזושהי תשוקה נוסטלגית למה 'שהיה כאן'.⁵⁵ עיר ילדותו הייתה בעיניו מקום פרוץ, מכוער וחסר אהבה ואחווה. התיאור של המרחב העירוני הולך ונבנה ברומן מתוך נקודת המבט של מי שיודע כי הוא צפוי להיהרס.

48 שם, עמ' 144.

49 שם, עמ' 156.

50 שם, עמ' 157.

51 שם, עמ' 52.

52 שם, עמ' 148.

53 שם, עמ' 164-165.

54 שם, עמ' 163.

55 יגאל שוורץ, הידעת את הארץ שם הלימון פורח: הנדסת האדם ומחשבת המרחב בספרות העברית החדשה, דביר, אור יהודה 2007.

נשוב לצורן.⁵⁶ מבחינת מישור הארגון הטקסטואלי של הרומן, המרחב הוא מושא שנתון לשחזור, וזה מתבצע באמצעות 'שדה הראייה' של הדובר.⁵⁷ אולם ברומן זה המרחב הולך ומשוחזר לצורך ההריסה שלו, כלומר מתוך התנגדות לקיומו של המישור האונטולוגי כלכיד ושלם. לכן השכונה הישנה נעשית לא יותר מדרך שמחברת בין מקום אחד לאחר. התוצאה במרחב היא הריסה שלו במישורו הטופוגרפי. בסופו של דבר העיר ברומן מוצגת כלא ראוייה לשימור ולזיכרון.

צעקה הפוכה

הרומן **צעקה הפוכה** מאת סלין אסייג (2014), כמו הרומן **אליהו מחפש אהבה**, עוסק בילדה למשפחת מהגרים, שגדלה בבת ים בשנות השבעים, וביתה מתאפיין בזרות ובתלישות. יוני לבנה עמד על כך שב'ספרות הגירה' משבר העקירה וההתאקלמות של ההורים המהגרים מועמד מול פצעי הילדות של הדור השני, כמו שהשתמרו בזיכרונם.⁵⁸ **באליהו מחפש אהבה** ההריסה והמחיקה של בית הילדות והשכונה מכוננות את הצלחתו של אליהו בבגרותו, ואילו ברומן **צעקה הפוכה** העיר היא מרחב שווינוי, מכיל ומגן, ששומר על ההווה הפנימית של הילדה מפני התפרקות.

בת ים ברומן בנויה מרחובות, ובהם בניינים של שלוש קומות על עמודים, אשר גובלים בשיכונים. באחד הבניינים יש דירת שלושה חדרים וחצי עם מרפסת שתריסיה מוגפים: 'והמרפסת הקטנה מחוברת למטבח וכל היום [אמה] היא שם או שם. מבשלת או תולה כביסה או מורידה ומקפלת ואופה'.⁵⁹ לדעת בשלאר, יש בתנועות יום-יומיות אלה 'לבטא את נשמת הבית'. הן מכילות זיקה לשגרה, אך במקרה זה יש בהן גם הניתוק והבדידות שבתוך הבית. העיר נצפית מתוך חדר קטן, מאחורי דלת ל'מרפסת גדולה עם תריסים לכל אורכה, דרכם אפשר היה לראות רחוב שאורכו כשני קילומטרים מטפס לגובה עד לבית הספר, אוטובוס מגיח מאחורי בניין בקצה המרוחק של הרחוב ומסיע אנשים אל מחוץ לעיר, חולף על פני זה שמחזיר בטיפוס איטי'.⁶⁰ התריסים המתוארים כאן אינם מבטאים חדירה של העיר פנימה, כמו שביטאו **באליהו מחפש אהבה**, אלא הם מאפשרים את הקשר ואת התנועה בין הבית לעיר שסביבה.

הסיפור המסופר מקוטע, שותק ומסופר חליפות. הילדות בבית מוצגת כמלווה בשתיקות, בחסרון נוכחות הורים, בהזנחה, באלימות ובבדידות. האב מנותק וסובל מהלם

56 צורן, טקסט עולם מרחב: דרכי ארגונו של המרחב בטקסט הסיפורי, עמ' 17.

57 יסיף עלי, 'בשדות ובמדברות: על מרחב ומשמעות באגדות צפת', קתדרה, 116 (תמוז תשס"ה), עמ' 67-102.

58 יוני לבנה, 'סלין אסייג צעקה הפוכה', ידיעות אחרונות, מדור ספרות, 17.5.2014.

59 אסייג, **צעקה הפוכה**, עמ' 39.

60 שם, עמ' 60.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

קרב, והאם נואשת ומרגישה שחייה הוחמצו. היא עזבה בצעירותה את ביתה במצרים, ואחרי כן בצרפת, ולא הצליחה מעולם לסדר את הדברים 'אחרת בשבילנו'.⁶¹ מן הרומן עולה כי הבית זר, עד כדי הרגשה 'שמה שבחוץ בפנים'⁶² וכי גם הגוף עצמו אינו יכול להגן מפני הרגשת הזרות: 'איך כל התוך שלי מתרוקן, העור שלי נעשה שקוף, עוטף את המים ומתאחד עם הים'.⁶³

נושא חוזר ברומן הוא רצונה של הגיבורה לברוח מן הבית למקום אחר: 'אח שלי אומר שיום אחד נברח מכאן. הוא תמיד מתחיל לדבר על זה כשאנחנו במיטות שלנו אחרי שאמא באה לבדוק שאנחנו מכוסים'.⁶⁴ הבריחה המיוחלת אינה מן העיר – כמו שהדוברת מעידה: 'מחוץ לבית אני מרגישה חזקה' – אלא מן התא המשפחתי, אך בעיניה זוהי בריחה לא אפשרית: 'נדמה לי שאמרתי שאני לא אצא מפה לעולם'. האם, ולא הילדה, מצליחה לבסוף לברוח מן הבית, אגב בימיו הלווייתנה שלה.

העיר בת ים המשוחזרת מתוך הטקסט (במישור הטופוגרפי) מעלה רושם של אחידות והיכרות, יותר משוני וייחוד. האשמה בנוגע למה שקורה בבית נעוצה לא בכיעור העירוני ובתושביה הנבזיים, כמו באליהו מחפש אהבה, אלא רק ביחסים בין ההורים ובתלישותם מן המרחב שסביבם. אמנם מתרחשים בעיר גם אירועים מאיימים, כמו הרצח של נאוה אלימלך, ויש בה מגוון טיפוסים משוגעים, אך הגיבורה מרגישה שייכת לעיר, והסטיגמות בנוגע אליה אינן ידועות לה כלל.⁶⁵ אין זה סיפור של קרבנות אתנית או מעמדית, אף שהיבטים אלו נוכחים במרחב העירוני. בת ים איננה ביטוי למלחמה בתנאי החיים או למאבק מתמשך לשיפור עמדות. להפך, העיר היא מקום אהוב ומספק, ללא קיפוח וללא שוליות פריפריאלית; היא מאפשרת לגיבורה להיות חלק מקבוצה, לחוות שוויון וחינוניות, ובכך מספקת לה נחמה, יופי וחופש:

היו כאן הרבה ילדים. העיר שצמחה מתוך הדיונות עדיין היתה מלאה מרחבים קירחים ודבר לא הסתיר את הים. בקצה הרחוב נבנה בית ספר חדש ומאחוריו אפשר היה לראות במרחק את הצריפים של המעברה, ולמרות שאסור היה להרחיק עד לשם הרחקנו, אבל רק לעתים נדירות כי לרגע לא היה משעמם, במיוחד בחופש הגדול. [...] ובמבט לאחור בעצם לא היה כאן הרבה, אבל היה כאן מה שצריך כדי לאהוב את המקום.⁶⁶

צורן מצביע על מונחים מחקר הספרות כמו 'החללה של זמן' ו'זמינה של חלל' מתורת היחסות כדי לתאר את היחסים בין הרצף הסיפורי לעצמים המצויים במרחב ומתוארים

61 שם, עמ' 64.

62 שם, עמ' 65.

63 שם, עמ' 104.

64 שם, עמ' 10.

65 דפנה לוי, 'בנינו טירות מחול', אלכסון, 23.3.2015, <https://tinyurl.com/2p8ndhnf/>.

66 אסייג, צעקה הפוכה, עמ' 140.

בו ולהראות כיצד, באמצעות הזיכרון, החלל נעשה רווי בזמן והזמן נעשה רווי בחלל.⁶⁷ כך לדוגמה הגיבורה בצעקה הפוכה מתארת את היחס בין המרחב הפנימי לזמן החולף: 'עכשיו היא עומדת ולא זזה. היא מחכה שהזמן יעבור, רק הזמן עוזר לה. אבל לא כדאי לה לעמוד ככה, כי עוד רגע זה כבר יהיה בתוכה וייקח ממנה הכל'.⁶⁸ התנועה החוצה מן הגוף והחוצה למרחב שסביבו, מן הבית לעיר ומן העבר להווה, מתרחשת שוב ושוב עד כדי כך שהזמנים מתערבבים, ו'היה מוזר בעינייה שאת הסוף כתבה בהתחלה',⁶⁹ כמו שנאמר לדוגמה במפגש האחרון בין האם הזקנה לבתה.

המרחב ברומן אינו מכל של מושאים ויחסים קבועים, אלא המושאים יכולים לנוע בתוכו, היחסים ביניהם יכולים להשתנות והדברים נעשים מורכבים וסבוכים.⁷⁰ יש לכך ביטויים רבים; אלה נובעים מכפילות הזמנים בין העבר להווה, מן המסירה המקוטעת של הרומן שחתוך לקטעים טקסטואליים, ומן השימוש בשלושה קולות למסירת הסיפור: קול ראשון של הילדה, קול שני כפנייה אל הילדה שהיא הייתה, וקול שלישי על מי שהיא הייתה בתור זרה.⁷¹ כל אלה יחד מייצרים בעת הקריאה הרגשה שהדוברת אינה יכולה להתנתק מן הבית הפנימי הכואב, אך באותו הזמן היא גם פותחת ומנכיחה אותו בעולם ובעיר שסביבו. כך נבנה המרחב הבת-ימי ברומן כחלק מתהליך הזיכרון. על כן, למרות הקושי הרגשי הטמון ברומן, התוצאה במרחב, במישור הטופוגרפי, היא היותו של המרחב העירוני בסיס ראוי לזיכרון.

אשרי העיר שיש בה מזח

במרכז הנובלה **ישראל הרפד** משנת 2012, שכתב יגאל גודקוב, מצוי גיבור בת-ימי מלידה בשם ישראל, אוהב חיים ואוהב את שכניו, את שכונתו ואת חוף הים בעירו. זהו גיבור ישראלי גאה, קומי ותאב חיים, 'שנולד וגדל בבית ים, שירת בצבא, עשה מילואים. גידל משפחה בישראל. עבד ועובד בישראל. [...] שכל נים ונים שיש לי בגוף נוצר כאן אוריגינל ללא חיקוי'.⁷² חיי, על עבודתו, משפחתו ובגידותיו, מתוארים בהומור ובחיבה רבים ונעדרי עוקצנות. כך גם מקומות התרחשותם:

במזרח התיכון, בעיר אחת ששמה במקרה בת ים, עיר שלא נזכרת במקורותינו ואי לכך אין היא נאלצת לשאת את משקולת הקדושה, היתה שכונה. ושכונה זו היתה ככל שאר השכונות שנסללו בשאר הערים בכך ששמרה על השתיית המסורת, לאום, תרבות,

67 לוי, המרחב השלישי.

68 שם, עמ' 141.

69 אסייג, **צעקה הפוכה**, עמ' 76.

70 שם, עמ' 159.

71 עמרי הרצוג, 'צעקה הפוכה: אלבום התמונות המנטלי של סלין אסייג', **הארץ**, 22.5.2014.

72 גודקוב, **ישראל הרפד**, עמ' 194.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

סמלים, דת וכל מה שמדינה הגונה זקוקה להם. אך בכל זאת, מפאת כבודה, בשכונה זו היכן שמתערבבים להם יחדיו ריח יבשה וים, הוטמן אדם פשוט, ואולי משעשע, העונה לשם ישראל שם טוב.⁷³

ישראל חי בדרום העיר, כנראה ברחוב האורגים. אפשר להסיק זאת מכך שממרפסת דירתו נפרס נוף של תחנת דלק ואזור תעשייה. בכל בוקר הוא נוסע לעבוד במרפדייה בדרום תל אביב. בדרכו לעבודה הוא משקיף על המגדלים החדשים שנבנים במקום שהייתה פעם המעברה ועוקב 'בשקיקה אחרי כל הקומות מלמטה עד למעלה כמו היו פרזודור מהארץ לשמיים'.⁷⁴ בו בזמן הוא מקלל את אביו התמים שבא מאלכסנדרייה ומכר את הדונם שלו ב־20,000 דולר ועבר לגור בשיכון. בזמן הנסיעה באוטובוס הוא חושב בין השאר על הים ועל הדיג שהוא אוהב, על ילדיו, על כל הרוסים שפגשו לשכונה שלו ועל כל הש"סניקים. לסיום הוא מתגאה בלבו 'שהבניין שלו הכי יפה ומשופץ בשכונה'.⁷⁵ בסוף היום ישראל חוזר לשכונה שלו. לדבריו, 'הבתים הממוזגים והמוגפים פלטו את האד שנאגר בקירות הטיח ואלו שהיו חסרי מזל, ללא מזגן, פתחו את חלונותיהם ומרפסותיהם לכל השמיים ללא הרוחות בתקווה שאוויר כלשהו בכל זאת יואיל לבקרים'.⁷⁶ הוא מגיע לביתו ספוג זיעה, מוריד את בנו הנכה לסיגריה בשדרה ויוצא לדוג על המזח עם חבריו הוותיקים.

בדירתו של ישראל יש שני חדרים וחצי ותקרתה נמוכה. הדירה נמצאת בקומה שנייה בשיכון של ארבע קומות, ששופץ ונצבע בצבע חכלילי. הבניין עצמו הוא 'המשכה של חוליית בניינים דומים שהשתרכו יחדיו. ממש באמצעם הפרידה חנייה עגולה מרוצפת בטון מגורען זזות, שאף פעם לא הספיקה לדייריה, שימשה למשחקי מחניים, כדורגל ותופסת לשלל הזאטוטים ששיחקו בה'.⁷⁷ לצד חוליית הבניינים מתוארת שדרה, שעליה נאמר: 'בסך הכל המבקר הקפדן ובעל נטייה לאסתטיקה יכול להבחין שנעשה כאן ניסיון נאה להשרות אווירה של רעננות על חורבות האדישות שהיתה, ועודנה קיימת בשכונה זו'.⁷⁸

עם ישראל גרים בדירה שרה אשתו השמנה, בן נכה צה"ל, בן בוגר שחזר מהודו עם תינוק גוי ובת בגיל תיכון שחולמת על ניתוח להגדלת חזה. משאת נפשה של אשתו היא לעבור לעיר אחרת: 'כשנכנס ישראל למעונו, נשענה שרה על מעקה המרפסת ובהתה בנוף המשמים תוך קנאה בחברותיה שהשכילו לעבור למודיעין'.⁷⁹ לעומתה, ישראל אינו מעוניין לעזוב את העיר, שכן יש לו חוף ים, והים הוא אהבתו הגדולה. כשהוא יוצא לדוג הוא שוכח את טרדותיו. רק המגדלים החדשים הנבנים בדרך בין ביתו לים מעוררים את כעסו ואת רחמיו:

73 שם, עמ' 5.

74 שם, עמ' 9.

75 שם, עמ' 10.

76 שם, עמ' 28.

77 שם, עמ' 29-30.

78 שם, עמ' 31-32.

79 שם, עמ' 34.

אהב ישראל את רגעי השלווה שנבעו מהדייג. כבר בהליכתו הנינוחה והמעט ממושקת למזח, כשהוא גורר את העגלה בידו הימנית ועובר ליד המגדלים החדשים והגבוהים, נכמר ליבו על כל החלכאים הדחוסים בתוך המגדלים כמו היו התולעים בתוך קופסתו. ומתוך זה צודד את נפשו במונולוג כדלקמן: הם בטח לא יודעים כלום על דייג. אז הם יושבים במסעדות שלהם, כאילו שאשתי שרה השמנה לא מבשלת כמו שף, או במרפסות הגדולות שלהם עם הכיסאות פלסטיק מאיקאה. אצלי כל כיסא עם ריפוד. שילכו לאלף עזאזל! הבורים שאני אביא עכשיו לי ולשרה ולילדים, כוס אוחתק נביא גם ליחזקאל העיראקי והרוסייה מקומה ארבע, שווים את כל מה שיש להם.⁸⁰

ישראל עובר בטיילת בדרכו למזח, על נחיל האנשים הנדחקים בה, החום והלחות, פסטיבל הריחות (ריח ים, מסעדות, נפט ונרגילות) והקולות (מוזיקה מזרחית, ים-תיכונית, מוזיקת פופ ומוזיקה רוסית).⁸¹ ישראל שם פעמיו אל חלקה הדרומי של הטיילת ל'חוף המזח', שנקרא 'ככה בפשטות. ללא שם של קדושים, מנהיגים, גנרלים או תורמים. בקיצור ללא כל תג שיש בו שייכות לסמלי המדינה'.⁸² ישראל מאושר בעת הדיג, שהוא עבורו 'האוריגינל של החיים'. 'אשרי העיר', הוא אומר, 'שזכתה למזח דייג משלה'.⁸³ כשבנו חולם להתעשר ולקנות בית בתל אביב הוא אומר לו: 'איזה תל אביב. אני לא אז מבת ים. תאמין לי תן פה לחיות כמו יונה הנביא, לקחת סירה; אוהל ליד המזח ואני לא רוצה יותר'.⁸⁴ בחזרה מן הדיג ישראל מבשל את הדגים על מנגל בשדרה ומזמין את שכניו לארוחה, וכך 'תחושת אחדות שררה בכל. השהייה של רגע רחב שהתפשט לכל אורכו של ההווה'.⁸⁵

הצפיפות בחוף הים, אשר זהה לצפיפות בעיר, בשכונה ובבית, אינה מרתיעה את ישראל. להפך, הוא מרגיש מוגן: 'ולך תמצא פיסת חול עכשיו? אבל לא איש כמו ישראל יתייאש. מניסיונו ידע שאם אתה בתוך ההמון אז עדיף להיות בשיא הצפיפות, למה? כי אז הכל נראה לך רגוע יותר. שככה יהיה לנו טוב מסקנה נפלאה הגיע אליה ישראל לבדו'.⁸⁶ החוף בעיניו הוא מרחב בעל כוח מאחד. הוא הרחבה של הרגשת הביתיות, שנעה עבור ישראל במעגלים המשכיים מן המרחב הפרטי עד המרחב הציבורי:

כל הבריות האלו שבמקום אחר נאלצו להיות המתחרים שלך; גוזלי זמנך; סותמי מרחבך; מתנגשים בתנועתך. הנה כל זה בחוף כאילו לא היה קיים. תחושה של אחווה. אחדות. כמו לראשונה אתה חש שאתה באמת שייך לתוך השלם. האחד. האנשים הרבים שבחוף רק משרים בך את הביטחון של הבטלה לשמה.⁸⁷

80 שם, עמ' 49.

81 שם, עמ' 51.

82 שם, עמ' 52.

83 שם, עמ' 55.

84 שם, עמ' 67.

85 שם, עמ' 82.

86 שם, עמ' 88.

87 שם, עמ' 92-93.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

המרחב הבת־ימי ממוקם בעיני ישראל סמלית בין אלכסנדרייה, עיר הולדתו של אביו, לסלוניקי. בטברנה הוא שר: 'בסלוניקי השארתי את הסירה... ובבת ים הרמתי אותה'.⁸⁸ כך, אף שכביכול גם נובלה זו נמנית עם ספרות מהגרים, היא חפה מן הקשיים הרגשיים ומחשבון הנפש בנושא הורים, ילדות או התבגרות בצל חוויית ההגירה. בעיני גודקוב, הקומי והטרגי שזורים זה בזה ויוצרים שיר הלל לשכונות של בת ים, ללא התנשאות וללא כל רצון להתעמתות או למחיקה.

לעומת הרגשתו של ישראל בבית, בשכונה ובחוף הים, הוא מתאר את הזרות במגדלים בדרום העיר. באחד מהם הוא נאלץ לעבוד ומתוודע מקרוב ללובי ופרוזדור מפוארים, לדלת היציאה החשמלית, לאינטרקום ולשומר. במגדל מתגוררים עשירים מארצות שונות – יהודי איטליה, יהודי צרפת ויהודי אמריקה, ולא בת־ימים; ועל כן הוא משווה אותו למגדל בבל. המגדל בעיניו מנותק מן העיר שסביבו: 'אפילו העורבים לא הגיעו אליו, היונים סירבו לדגור על מרפסות המגדל; חתולים לא שוטטו לידו; עכברי העיר נמנעו מלחפור לידו. אפילו לא רמץ, אבוקה או פיח דבקו בו [...] עד כדי כך היה משונה ויחיד המגדל'.⁸⁹ בסוף הנובלה, כשישראל זוכה בלוטו, הוא עובר דירה לקומה מעליו כי ממנה אפשר לראות את הים. הניעות החברתית שלו מתרחשת ללא תכניות פינוי בינוי, הריסה או שיפוץ שכרוכים בשינויים מבניים.

גודקוב מפר בהומור את חוויית התלישות וההגירה שאפיינו את הבתים ברומנים האחרים. הוא משנה את כיוון ההתבוננות החברתית של הוותיקים על העולים ומציג את דמותו של ישראל המזרחי מן הזווית שלו, מעין דיג־ים־תיכוני. כך גם העיר בת ים, על פגמיה ולחותה המייגעת, עולה מן הנובלה כעיר ים־תיכונית, אותנטית וגאה. במישור הטופוגרפי בעיר יש השיכונים מול המגדלים, ומבחינה פרשנית ברור מה הצד המועדף על הדובר בנובלה. הן הביתי והן העירוני נתפסים בעיני ישראל שניהם כמגנים ובטוחים, ורק המגדלים החדשים שנבנו על קו החוף מאיימים עליהם. על כן מבחינת הפרשנות הטופוגרפית של התוצאה במרחב עמדת המספר היא להשאיר את העיר כמו שהיא, ללא שינוי.

סיכום

במאמר זה השתמשתי בתאוריה מתחום חקר הספרות כדי לעמוד על תופעה מתחום הגאוגרפיה החברתית – התחדשות עירונית של עיר מהגרים. הצורך להעמיק במונח 'בית' וביחסים בינו ובין העיר חשוב במיוחד בנוגע לעיר שמתחולל בה שינוי של ממש. בתהליך זה דירות המגורים נתונות בתוך מנגנוני הסחרה ובעליהן רואים בהן מנוע לניעות חברתית. ניתוח ייצוגי המרחב ביצירות ספרותיות אפשר לנו לעמוד על האופן שהחברה מדמיינת את הסביבה העירונית המסוימת של בת ים, וכך לחבר את חקר העירוניות לחקר הספרות.

88 שם, עמ' 107.

89 שם, עמ' 177.

ההנחה שלי הייתה שראוי לחקור לעומק את הייצוגים הספרותיים של המרחבים הביתיים והעירוניים, המיוצגים מן העבר (ילדות בשנות השבעים), דרך ההווה עד עתיד המגדלים הצפוי. אפשר לומר כי החיים בעיר שבסביבתה הבנויה חלים שינויים מהותיים הם חיים בזמן הווה מתמשך. הוא מכיל בו בזמן את הזיכרון של הבית מן העבר, את זמן היום יום באתר בנייה ואת ההמתנה לעתיד לבוא: פינוי הבית, הריסה ובנייה מחדש. ההווה המתמשך הזה הוא מעין זמן צל⁹⁰ שהעתיד, ובכללו הריסה ובנייה, מטיל עליו. בתפיסת ראי ההווה שרצף ההיסטוריה מוקרן עליו,⁹¹ כמו שהציע ולטר בנימין לראות אותו.

שלוש היצירות הספרותיות שבחרתי לעסוק בהן נכתבו בידי תושבי בת ים, בנים ובנות למהגרים. פניתי לשאול מתוך המחקר הפואטי של בשלאר את העיסוק במרחבים המוגנים, ולפיכך העמדתי את היחסים בין הבית לעיר על הטווח שבין מוגנות ושייכות ובין תלישות ובדידות. מחברי הרומנים הציעו ליחסים אלה עמדות שונות: **באליהו מחפש אהבה** ההרס של השכונה מוצדק על רקע חוויית הילדות ללא הרגשת ביתיות; **בצעקה הפוכה** העיר היא המקום הנורמלי והשוויוני עבור הילדה, ואילו בבית פנימה התקיימה הרגשת תלישות ובדידות; **בישראל הרפד** נעדר בית הילדות, והחיים בהווה מלאים אחווה וקהילתיות, עד המפגש עם המגדלים החדשים הנבנים על קו החוף.

עבור חקר מערכת היחסים בין הבית לעיר השתמשתי בתאוריית שלושת המישורים – הטופוגרפי, הכרונוטופי והטקסטואלי – של צורן, אולם מצאתי שכאשר חלים שינויים במישור הטופוגרפי, כמו שחלים בעיר בת ים, אנו נדרשים להוסיף רובד למישור הטופוגרפי שישקף את התוצאה במרחב, כלומר שיכלול הבעת עמדה בנוגע למה שראוי למרחב להיות: האם הוא צריך להיות מיועד להריסה ולבנייה מחדש או לזיכרון ולשימור. הרומנים הציעו לכך תשובות שונות על בסיס היחסים בין הבית לעירוני בכל אחד מהם.

נוסף על היצירות שניתחתי להלן, נכתבו על בת ים טקסטים ספרותיים, ובהם **אותו הים**⁹² מאת עמוס עוז, **כמו אבלאר**, **כמו אלואיז**⁹³ מאת אברהם הפנר, **חיי ושקרים אחרים**⁹⁴ מאת אסי דיין ו**בדידות מזהרת**⁹⁵ מאת עמיחי שלו. ככולם חוזרים ועולים נושאים כמו ביטחון אישי, פגיעות גופנית, אלימות, בדידות, סטיגמה, הרס עצמי, חרדה ותשוקה אל האחר. הטקסטים הללו, כל אחד בדרכו, משתמשים בניגודים בין קבוצות חברתיות כמו

Katarzyna Olga Beilin and Sainath Suryanarayanan, 'Step Out to Shadow Time, 90
Hurry Like a Plant: Corporeal and Corporate Time for the Anthropocene Generation',
*Transmodernity: Journal of Peripheral Cultural Production of the Luso-Hispanic
World*, 6, 2 (2016), pp. 20-43

91 ולטר בנימין, 'על מושג ההיסטוריה', **מבחר כתבים**, כרך ב: **הרהורים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1996, עמ' 310-318.

92 עמוס עוז, **אותו הים**, כתר, ירושלים 1999.

93 אברהם הפנר, **כמו אבלאר**, **כמו אלואיז**, הספריה החדשה, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2001.

94 אסי דיין, 'חיי ושקרים אחרים (טיוטה ראשונה)', **הארץ**, 30.4.2015.

95 עמיחי שלו, **בדידות מזהרת**, עם עובד, תל אביב 2015.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

ותיקים מול מהגרים ואשכנזים מול מזרחים, ובניגודים במרחב כמו מרכז מול פריפריה, עיר מול ים ובית מול עיר. מחקר עתידי יצטרך ללכת צעד נוסף ולבחון את מכלול הייצוגים של העיר בת ים בספרות הישראלית. כך יהיה אפשר לעמוד על התפיסה החברתית העולה מהם ולחקור לעומק את התופעה העירונית הישראלית הזאת.